

Wolf, Mariëtte, **Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2009; Amsterdam: Boom, 2009, 565 blz., ISBN 978 90 8506 765 8).

In oktober 2009 verscheen de lang verwachte geschiedenis van één van de grootste kranten in Nederland onder de veelzeggende titel: *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant*. De auteur Mariëtte Wolf vergast de lezer op een uitermate boeiend, goed geschreven verhaal met veel nieuwe feiten, nuanceringen en antwoorden op vragen die reeds jaren bij menig lezer leven. Eén van de belangrijkste wapenfeiten van Wolf is dat ze het algemene beeld van *De Telegraaf* als ‘foute’ krant, een erfenis van de Tweede Wereldoorlog die decennia lang systematisch is herhaald en bevestigd, vooral door media ter linkerzijde, op losse schroeven zet. Tegelijkertijd roept deze kloekke dissertatie ook vragen op.

Wolf geeft niet alleen op overtuigende wijze inzicht in het gesloten bolwerk dat *De Telegraaf*, vooral na de Tweede Wereldoorlog, was, ze ontrafelt naar eigen zeggen ook het ‘geheim’ van *De Telegraaf*. Maar wat was en is dat geheim? En belangrijker: wordt dat geheim daadwerkelijk ontrafeld?

Dat geheim dienen we te zoeken in de succesformule van dit door jonkheer Henry Tindal (1852-1902) in 1893 opgerichte ochtendblad, dat na zijn overlijden in handen komt van H.M.C. (Hak) Holdert (1870-1944). Conflicten tussen Tindal en het *Algemeen Handelsblad* van Charles Boissevain liggen ten grondslag aan het ontstaan van *De Telegraaf* en haar voor ‘minvermogenen’ bedoelde kopblad *De Courant*, dat tot februari 1998 zal blijven bestaan. *De Telegraaf* is begin negentiende eeuw journalistiek vernieuwend en bedrijfsmatig modern en vestigt en consolideert onder leiding van de zelfbewuste, eigenzinnige en vooral commercieel-zakelijke directeur-eigenaar Hak Holdert haar positie in het Nederlandse medialandschap.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw loopt de krant voorop met haar – participerende – misdaadverslaggeving, de sportrubriek, de

kunstrecensies, maar ook met haar kritiek op de regering, de anti-Duitse opstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog in een neutraal Nederland, de opmaak van de krant (naar Engels voorbeeld) en de introductie van fotopagina's. Vergeleken met de andere dagbladen in die periode is *De Telegraaf* een ‘frisse’, spannende, tegendraadse en redelijk betaalbare krant, die veel mensen aanspreekt die zich niet verplicht (willen of hoeven) voelen *De Standaard*, *De Tijd* of *Het Volk* te lezen.

En dan de Tweede Wereldoorlog. Wolf toont aan dat tot oktober 1944, als de krant onder leiding van zoon Hakkie Holdert een ss-blad wordt, *De Telegraaf* niet zomaar betiteld kan worden als ‘fout’; zeker niet als we het hele perslandschap tijdens de oorlog in ogenschouw nemen. Wolf nuanceert het beeld van die ‘foute’ krant op overtuigende wijze.

Na de oorlog – na het verschijningsverbod rolt het eerste nummer van *De Telegraaf* op 12 september 1949 van de persen – profileert de krant zich strijdlustig als altijd. De vooroorlogse succesformule wordt voortgezet met standvastige hoofdredacteurs, goed gebekte journalisten met een eigen stijl en een neus voor primeurs en kwesties die de gemoederen verhitten. Dit lijken de ingrediënten voor de naoorlogse groei van *De Telegraaf*, die de krant uiteindelijk weer tot het grootste dagblad van Nederland maakt. In de jaren vijftig is *Het Vrije Volk* de grootste concurrent waar het de oplagecijfers betreft. Vanaf de jaren zestig begint *De Telegraaf* aan haar gestage opmars, mede geholpen door de persconcentratie van de jaren zestig en zeventig, om – wederom – de grootste te worden, echter zonder het predicaat ‘rechts’ en ‘fout in de oorlog’ geheel van zich af te kunnen schudden.

Wolf omschrijft het geheim van *De Telegraaf* als volgt: ‘Zij’ – doelend op de vaak spraakmakende journalisten en (hoofd)redacteurs – ‘zijn het [...] die de sleutel bewaren tot het geheim van *De Telegraaf*’ (19). In haar nabescherping concludeert Wolf dat het vooral de continuïteit van de journalistieke formule is, bewaakt door doortastende hoofdredacteurs die over het juiste ‘*Telegraaf*-DNA’ beschikken, die de succesformule al meer

dan honderd jaar in stand houdt (480). Dat DNA zorgt ervoor dat *De Telegraaf* sinds haar geboorte een 'sterke radar [heeft] voor de sentimenten die onder brede lagen van de bevolking leven'. Of, zoals Jan Blokker het in 1993 formuleerde: 'Geen enkele krant heeft de thermometer zo diep in de billen van de samenleving als *De Telegraaf*' (482). Het woord 'onderbuikgevoelens' kwam bij me op toen ik dit las.

Wolfs verklaring van het geheim is spannend en gedurfd, zoals de geschiedenis van *De Telegraaf* dat zelf is. Toch overtuigt ze niet helemaal. Is er een magische relatie tussen de krant en haar journalisten enerzijds en de lezers anderzijds? Bepaalt het aanbod van het nieuws en vooral de wijze waarop dat nieuws gebracht wordt het succes? Of moeten we een deel van het antwoord bij de *Telegraaf*-lezer zoeken, die geïnformeerd wil worden, daarnaast spannende en sensationele verhalen wil lezen en ondergedompeld wil worden in de geheimenissen van sporters, misdadigers, BN-ers en het Koningshuis? Zijn de krant en haar lezers, zoals het in een innige relatie betaamt, naar elkaar toegegroeid en op elkaar gaan lijken in de loop der jaren? Nog anders geformuleerd: heeft *De Telegraaf* rond 1900 een code ontcijferd, die ze de hele periode van haar bestaan voor de rest van de Nederlandse krantenwereld verborgen heeft weten te houden, zodat sinds jaar en dag niemand anders dan *Telegraaf*-mensen over deze code beschikken? Wolf heeft weliswaar de elementen van een succesformule ontrafeld, maar het geheim, mocht dat al bestaan, blijft (goed) bewaard.

Geschiedenis en *De Telegraaf* lijken samen te vloeien in deze dissertatie. *De Telegraaf* is zowel uitgangspunt, als middel en doel. De wereld buiten *De Telegraaf*, en in het bijzonder andere dagbladen en hun journalisten, komt overwegend aan bod in relatie tot *De Telegraaf*, waardoor deze buitenwereld een nogal eendimensionaal karakter krijgt. Dit alles laat onverlet dat *Het geheim van De Telegraaf* een zeer belangrijke aanwinst is voor (pers)historisch Nederland.

Marks, Daan, *Accounting for Services: The Economic Development of the Indonesian Service Sector, ca. 1900-2000* (PhD Utrecht 2009; Amsterdam: Aksant, 2009, 334 pp., ISBN 978 90 5260 336 0).

The service sector of the Indonesian economy now accounts for around 40 per cent of both Gross Domestic Product and employment. Its GDP share is as large as the industrial sector and its employment share as large as agriculture. Yet, like the underwater part of the iceberg, the service sector is almost invisible in the economic history literature. The sector is extremely diverse and the statistics very poor, a problem that becomes more acute the further one goes back in time.

Daan Marks has therefore done noble and at times ingenious work in assembling an eclectic jumble of data into a set of long-term service sector estimates for the twentieth century. His main categories are transport and communications, trade, government, ownership of dwellings, finance, and other services. The book takes the form of an introductory chapter on national income accounting in Indonesia, two core chapters assembling the service sector data and examining the trends, two detailed chapters on transport and trade, a final analytical chapter exploring the evidence for market integration, and a brief conclusion. This is followed by 120 pages of statistical appendices and a bibliography, though sadly no index. Collectively, this amounts to a book that any serious scholar of the Indonesian economy would want to have on the shelf.

Accounting for Services adds little to the statistical sources on the service sector. The author's main sources are published series and reports available in libraries and archives in the Netherlands and Indonesia, supplemented by a thorough survey of the secondary literature. These myriad pieces of jigsaw are assembled into a single coherent whole. The work was originally a PhD thesis under the able guidance of Dutch economic historians Jan Luiten van Zanden and Thomas Lindblad with assistance